

«АЛ-ФАТАВА АС-СИРОЖИЯ» АСАРИНИНГ НУСХАЛАРИ

Рахимов Неъматуллоҳ

Ўзбекистон Халқаро Ислом Академияси мақсадли таянч докторанти

«Фатавои Сирожия» Сирожиддин Али ибн Усмон Ўшийнинг ханафий фикҳига доир асаридир.¹ Муаллиф бу асарини 8-муҳаррам 569/1173-йилда Ўшда ниҳоясига етказган.² Асарнинг муқаддимасида ёзишча, у бу асарини ўзидан аввалги ёзилган асарлардан мухтасар қилган ҳолда қаламга олган.³ Ушбу асар бошқа фикҳий китобларда бўлмаган «наводир» ва «воқеъот» масалаларини ҳам ўз ичига олган.⁴ Исмоил Пошо Бағдодийнинг «Ҳадиятул-орифийн» номли асарида «Фатавои Сирожия»нинг Нажмиддин Юсуф ибн Аҳмад Ал-Хосий (вафоти 634/1236-йил) тарафидан тартибга келтирилгани қайд қилинган.⁵

Унинг қўлёзма нусхалари

Бу асарнинг турли кутубхоналарда бир қанча нусхалари мавжуддир. Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Тўпқоппи саройи музейининг кутубхонасида (3- Аҳмад, 796-рақамли), Сулаймония кутубхонасида (Отиф Афанди, 1133-рақамли) ва Анқара университети илоҳиёт факультетининг кутубхонасида (41731-рақамли) биттадан нусхаси мавжуд. Булардан ташқари, Саудия Арабистони⁶, Ироқ⁷, Ўзбекистон⁸, Ҳиндистон⁹, Покистон¹⁰, Тунис¹¹, Америка¹², Ливан¹³, Англия¹⁴ каби ўлкаларнинг кутубхоналарида ҳам бу асарнинг йигирмадан ортиқ нусхалари мавжуддир.

Асар ҳақида қилинган тадқиқотлар

1. Унинг тош босмаси

Маълумотларга кўра, «Фатавои Сирожия»нинг илк тош босмаси 1243/1827-йилда Калкуттада (Матбаъатуш-Шайх Ҳадиятуллоҳ) босилган. Асарнинг бу босмаси 604 саҳифадан иборат. Қуйида унинг илк ва охириги саҳифалари кўрсатилган. Унинг иккинчи тош босмаси (ҳошиясида Фатавои Қозихон билан бирга) 1293-1295/1876-1878-йилларда Лакхнауда босилган.¹⁵

¹ Котиб Чалабий, «Кашфуз-зунун», 2-жилд, 1224-бет. Бағдодий «Ҳадиятул-орифийн», 1-жилд, 700-бет.

² Котиб Чалабий, «Кашфуз-зунун», 2-жилд, 1224-бет. Саркис, «Мўъжамул-матбуъот», 1-жилд, 500-бет.

³ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 24-бет.

⁴ Котиб Чалабий, «Кашфуз-зунун», 2-жилд, 1224-бет.

⁵ Бағдодий «Ҳадиятул-орифийн», 1-жилд, 554-бет.

⁶ Қирол Сауд университети кутубхонаси, 697-рақам. Подшоҳ Абдулазиз кутубхонаси, 1701-рақам.

⁷ Рауф, «Ал-Асарул-хатгийя», 2-жилд, 31-бет.

⁸ Абдурахмон Фарфур Муҳаммад Мутиъ Ал-Ҳофиз, «Ал-Мунтақо мин махтутот Маъҳадил-Беруний лид-дироттиш-шарқия би-Тошқанд», Дубай, 1995-йил, 91-бет.

⁹ <http://kblibrary.bih.nic.in/Vol34/Вр041.htm>.

¹⁰ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 10-бет.

¹¹ «Ал-Фихристуш-шомил», 7-жилд, 153-бет.

¹² <http://ocp.hul.harvard.edu/dl/ihp/006954271>

¹³ «Ал-Фихристуш-шомил», 7-жилд, 152-бет.

¹⁴ «Ал-Фихристуш-шомил», 7-жилд, 153-бет.

¹⁵ Ўзел, «Ханафий фикҳи олимлари», 81-бет. Топрак, «Ўший», 42-жилд, 231-бет.

2. Унинг таҳрир қилинган нашри

«Фатавои Сирожия»нинг таҳрир қилинган нашри Муҳаммад Усмон Ал-Баставий тарафидан (Байрут 2011-йил) амалга оширилган. Баставий бу асарни нашр қилар экан, унга бир муқаддима ҳозирлаган ва унда фикҳ илмининг аҳамиятини келтириб, уламоларнинг бу илм соҳасига катта аҳамият қаратганларини ва жуда кўп матнлар, шарҳлар ва фатво китобларини қаламга олганларини ифодалаган. У ўша асарлардан бири сифатида ушбу «Фатавои Сирожия»нинг кейинги давр уламолари орасида катта рағбат билан қабул қилинганини, аввал бир неча бора нашр қилингани билан бирга уларнинг хатолар билан тўла бўлганини ва шу нуқтаи-назардан келиб чиқиб бу асарни таҳрир қилишга қарор қилганини баён қилган. У бу асарни таҳрир қилишда қандай услубдан фойдаланганини айтиб, асарнинг бешта турли кўлэзма нусхаларини тадқиқ қилганини ва бу нусхалар ҳақида ҳам қисқача маълумотларни берганини қайд қилган. Булардан ташқари, бу муқаддимада Ўшнинг бу асарни қаламга олган пайтида қайси асарлардан фойдалангани ва ўша асарларнинг муаллифлари хусусида ҳам қисқача маълумотлар берган.¹⁶

«Фатавои Сирожия» номи билан аталган бошқа асарлар

Тарихий манбаларда Сирожиддин Ўшнинг оид бўлган «Фатавои Сирожия»дан ташқари яна бошқа айни номдаги асарларнинг ҳам мавжудлиги қайд қилинган.

1. Сирожиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Ас-Сажовандий (вафоти 596/1200-йилдан кейин)¹⁷

Фароиз илмига доир «Ал-Фароизус-Сирожия» номли асари билан танилган ҳанафий мазҳаби олими Ас-Сажовандий Ғазна билан Балх шаҳарлари орасида жойлашган Сажованд (Сақованд) кентига нисбат қилинади. Баъзи тарихий манбаларда Сажовандийнинг «Фатавои Сирожия» номидаги асари бўлгани қайд қилинган.¹⁸ Баъзи кутубхоналарда Сажовандийнинг номи билан қайд қилинган асарларнинг¹⁹ Ўшнинг оид экани аниқланган.

2. Сирожиддин Умар ибн Исҳоқ Ал-Ғазнавий (вафоти 773/1372-йил)²⁰

У «Сирожул-Ҳиндий» таҳаллуси билан танилган ҳанафий олими бўлиб, Қоҳира шаҳрида қозилик, қозияскарлик ва қозию-қузотлик вазифаларида ишлаган. Манбаларда унинг «Ал-Ғурратул-мунийфа фий таҳқиқи баъзи масаил-имам Абу Ҳанифа, Зубдатул-аҳкам фий ихтилаафил-мазааҳибил-

¹⁶ Ўшнинг, «Фатавои Сирожия», 8-23-бетлар.

¹⁷ Кураший, «Ал-Жавоҳирул-мудия», 3-жилд, 331-332-бетлар. Ибн Қутлубуға, «Тожут-тарожум», 245-бет. Бағдодий, «Ҳадиятул-орифийн», 2-жилд, 106-бет.

¹⁸ Брокельманн, 1-жилд, 471-бет. Кавакчи, «Мавароуннаҳрнинг ислом ҳуқуқчилари», 137-бет. Ўзел, «Сажовандий», 36-жилд, 267-бет.

¹⁹ Тўпқопи саройи музейи кутубхонаси, 796-рақам. Анқара университети илоҳиёт факультети кутубхонаси, 41731-рақам. Риёз Подшоҳ Сауд университети кутубхонаси, 697-рақам.

²⁰ Ибн Қутлубуға, «Тожут-тарожум», 232-233-бетлар. Лакхнавий, «Ал-Фавоидул-баҳия», 148-149-бетлар. Аҳмад Акгундуз, «Умар ибн Исҳоқ Ғазнавий», Истанбул, 1996-йил, 13-жилд, 487-488-бетлар.

аймматил-арбаъатил-аълаам» каби асарлари билан бирга «Фатавои Сирожийя» номли асари ҳам борлиги қайд қилинган. Баъзи манбаларда эса, юқоридаги кейин келган асарнинг унга нисбат берилишида шубҳа борлиги ва Қорибул-ҳидоянинг айна номдаги асари билан аралаштирилгани ифода қилинган.²¹ Масалан, Сулаймония кутубхонасида Ғазнавий номи билан қайд қилинган асарларнинг²² Қорибул-ҳидояга оид экани аниқланган.

3. Қорибул-ҳидоя Сирожиддин Умар ибн Али Ал-Мисрий (вафоти 829/1426-йил)²³

У Мисрлик ҳанафий олими бўлиб, Алоъ Ас-Сайрабий, Акмалиддин Ал-Бобартий ва Ибн Хос Бек каби уламолардан илм таҳсил қилган. Талабалари орасида Ибнул-Ҳумом, Ибн Қутлубуға ва Носириддин Ибнул-Одим кабилар бор. Қорибул-ҳидоянинг кунимизгача етиб келган ягона асари «Фатавои Сирожия» деб аталадиган «Фатавои Қорибул-ҳидоя» асаридир. Бу асар унинг талабаси Ибнул-Ҳумом тарафидан тартибланиб, муаллифнинг турли мавзулардаги берган фатволарини ўз ичига олган. Фикҳнинг бутун мавзуларини эмас, балки баъзи масалаларини ўз ичига олган бу асарда келтирилган фатволар классик фикҳ услубига кўра тартибланган. Унда қирқ иккита бобда жами икки юз саккизта фатво мавжуд. Бу фатволарнинг кўпчилик қисми муомалаларга асосланган бўлиб, уларда Абу Ҳанифанинг фикҳий қарашлари устун кўрилган.²⁴ Кўплаб қўлёзма нусхалари бўлган²⁵ бу асар Муҳаммад Раҳил Ғароиб ва Муҳаммад Али Аз-Зағул тарафидан 1999-йилда Аммон шаҳрида нашр қилинган.

Д) «Фатавои Сирожия»га қилинган баъзи танқидлар

«Фатавои Сирожия»нинг баъзи ўринларида Сирожиддин Ўшийдан кейин вафот этган ва Қозихон тахаллуси билан танилган Ҳасан ибн Мансур Ўзкендий, Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр Ал-Марғиноний каби олимлардан нақллар келганлиги сабабли ҳамда 12-асрда юзага келган мўғуллар истилоси туфайли бу асарнинг Сирожиддин Ўшийга оид бўлмагани айtilган.²⁶

1. *«Агар кийим нам бўлган нажасотли бир ерга ташланса, кейин у сиқилган пайтда ундан бирор нарса оқмаса ва оқмайдиган даражада унда бир нажасот асари кўрилса, тўғри бўлган қавл бу – ўша кийимнинг нажас эмаслигидир»-дейилган. Бу фикрни Қозихон айтган».*²⁷

Бу масалага доир Қозихоннинг фикри²⁸ бу ерда зикр қилингани билан бирга юқоридаги «Буни Қозихон айтган» иборасининг Ўшийга оид эканида

²¹ Зириклий, «Ал-Аълаам», 5-жилд, 42-бет. Аҳмад Акгундуз, «Умар ибн Исҳоқ Ғазнавий», Истанбул, 1996-йил, 13-жилд, 487-бет.

²² Сулаймония кутубхонаси, 486-рақам. Лолали кутубхонаси, 1268-рақам. Асад Афанди, 929-рақам.

²³ Бағдодий, «Ҳадиятул-орифийн», 2-жилд, 792-бет. Хусайн Қаяпинар, «Қорибул-ҳидоя», Истанбул, 2001-йил, 24-жилд, 495-бет.

²⁴ Қорибул-ҳидоя Сирожиддин Умар ибн Али, «Фатовои Қорибул-ҳидоя», Аммон, 1999-йил, 13-16-бетлар.

²⁵ Сулаймония кутубхонаси 1064-рақам, Аё София кутубхонаси, 1423-рақам. Лолали, 1269-рақам. Кўприли, 652-рақам.

²⁶ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 21-23-бетлар.

²⁷ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 37-бет.

²⁸ Ҳасан ибн Мансур Ўзкендий, «Фатаво Қозихон», Байрут, 2009-йил, 1-жилд, 35-36-бетлар.

шубҳа бор. Чунки,-муҳаққиқнинг қайд қилганидек,- бу қисм «Фатавои Сирожия»нинг баъзи бир қўлёзма нусхаларида келмаган.²⁹ Бу ибора кейинчалик баъзи нусха кўчирувчи хаттотлар тарафидан илова қилинган бўлиши мумкин.

2. *«Агар бир кишининг маҳсисига сув кириб оёгининг кўп қисмини нам қилса, унинг қилган масҳи бузилади. Бу Шайхул-исломнинг фикридир. Бурҳониддин Марғинович эса шундай деган: «Ўша кишининг оёгининг кўп қисми ўша сув билан ювилса ҳам унинг масҳи бузилмайди. Чунки, масҳ нажаснинг оёққа ўтишини тўсади».*³⁰

Муҳаққиқ Муҳаммад Усмон Ал-Баставий бу ерда келтирилган иборанинг Бурҳониддин Ал-Марғинович билан боғлиқ қисмининг «Фатавои Сирожия»нинг баъзи қўлёзма нусхаларида мавжуд эмаслигини ифода қилган.³¹ Унинг фикрича, бу жумла кейинчалик баъзи нусха кўчирувчи хаттотлар тарафидан илова қилинган бўлиши мумкин. Марғиловичнинг «Ал-Ҳидоя»сида бу масалага тааллуқли маълумот мавжуд эмас, фақат «Ат-Тажнис вал-мазид фил-фатава» асарида эса юқорида келтирилганидек бўлган ҳолатда масҳнинг бузилишига доир маълумот қайд қилингандир.³²

3. *«Татар урушида ўлдирилганларнинг ҳукми исёнчиларнинг ҳукми кабидир».*³³

Муаллифнинг бу ерда татар сўздан мақсади мўғуллардир. Чунки араб тили манбаларига қаралганда татар сўзининг кўпроқ мўғулларга нисбатан ишлатилганини кўриш мумкин.³⁴ Бу иборадаги татар урушининг эса тарихий манбалардаги «мўғуллар истилоси» деб аталган ва Сирожиддин Ўшийнинг вафотидан бироз кейин юзага келган ураш эмас, балки мўғул асли³⁵ қорахитойларнинг 6/12-асрда Мавароуннаҳрни қўлга киритган пайтда жараён этган жанг-жадал бўлиши эҳтимолдан холи эмас.³⁶

²⁹ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 22-бет.

³⁰ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 44-бет.

³¹ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 22-бет.

³² Бурҳониддин Марғилович, «Ат-Тажнис вал-мазид фил-фатава», Карочи, 2004-йил, 1-жилд, 348-349-бетлар.

³³ Ўший, «Фатовои Сирожийя», 132-бет.

³⁴ Ибнул-Асир, «Ал-Комил», 10-жилд, 339, 399, 401, 406, 411, 420-бетлар.

³⁵ Аҳмат Ташагил, «Қорахитойлар», Истанбул, 2001-йил, 24-жилд, 415-бет.

³⁶ Тарихда Қатавон уруши деб номланган бу уруш ҳақида қаранг, Усмон Ўзкузугуденли, «Султон Санжар ва Қорахитойлар-Қатавон жанги», Мармара университети турк тили тадқиқотлари институти, Истанбул, 1994-йил.